

TIJORAT BANKLARIDA VALYUTA OPERATSIYALAR HISOBI VA AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

Suvonqulov Jaxongir Usmonovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda O'zbekiston tijorat banklarida valyuta operatsiyalari hisobi va auditini takomillashtirish masalalari o'rganilib, ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqotda valyuta operatsiyalarini hisobga olish, ularning shaffofligini ta'minlash, risklarni boshqarish hamda nazorat mexanizmlarini zamonaviy moliyaviy tahlil va audit usullari asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, valyuta operatsiyalari, operatsiyalar hisobi, audit, moliyaviy barqarorlik, risklarni boshqarish, raqamli audit

Kirish

Tijorat banklari O'zbekiston iqtisodiyotida valyuta bozorini tartibga solish va xalqaro hisob-kitoblarni moliyalashtirishning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Valyuta operatsiyalaridan samarali foydalanish nafaqat tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi, balki milliy iqtisodiyotning tashqi savdo salohiyatini oshirish hamda investitsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, tijorat banklarida valyuta operatsiyalarini to'g'ri hisobga olish, ularning shaffofligini ta'minlash va audit tizimini takomillashtirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda mamlakatimizda bank-moliya tizimini isloh qilish, valyuta bozorini liberallashtirish hamda raqamli texnologiyalar asosida zamonaviy bank xizmatlarini joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, valyuta operatsiyalari hisobini xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) asosida yuritish, ularning qayta baholash mexanizmlarini takomillashtirish va ichki audit tizimini kuchaytirish tijorat banklari faoliyatida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmoqda.

Mavzuning dolzarbligi

Tijorat banklarida valyuta operatsiyalarining hisobi va auditini takomillashtirish – zamonaviy bank tizimi barqarorligi va xalqaro moliyaviy integratsiyadagi ishtirokini kuchaytirishning asosi hisoblanadi. Hisob tizimini IFRS talablariga moslashtirish, avtomatlashtirishni keng joriy etish, auditning riskga asoslangan modelini yaratish va xodimlar malakasini oshirish orqali tizimda aniqlik, shaffoflik va ishonchlilikka erishish mumkin. Shunday ekan, ushbu yo'nalishda muntazam islohotlar olib borilishi va xalqaro tajribalardan faol foydalanish bank sektorining raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, valyuta operatsiyalariga oid hisob yuritish va audit tizimini takomillashtirishda qonunchilik bazasining izchil rivojlanib borishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni, Markaziy bankning me‘yoriy-huquqiy hujjatlari va Moliya vazirligining ko‘rsatmalari xalqaro tajriba bilan uyg‘unlashtirilib borilishi zarur. Bu esa nafaqat moliyaviy hisobdorlikni oshiradi, balki banklar faoliyatida yagonalik, ochiqlik va taqqoslanadigan axborot bazasini shakllantiradi. Bundan tashqari, valyuta operatsiyalarining monitoringini yuritishda mustaqil ichki audit bo‘linmalari faoliyati kuchaytirilishi lozim. Ular nafaqat aniqlangan xatolarni tuzatishga xizmat qilishi, balki oldini olishga qaratilgan maslahatlar va samaradorlikni oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishi kerak. Audit jarayonlarida zamonaviy texnologiyalar, masalan, dataanalitika vositalari, sun‘iy intellekt asosida ishlovchi dasturlar joriy qilinsa, katta hajmdagi operatsiyalarni avtomatik tahlil qilish, risklarni tezda aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Valyuta operatsiyalari — bu tijorat bankining tashqi iqtisodiy faoliyatini ta‘minlovchi, moliyaviy resurslar va iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi asosiy tarkibiy qism bo‘lib, ular bankning daromad keltiruvchi va operatsion faoliyatini amalga oshirishda muhim vositalar majmuasini tashkil etadi. Iqtisodiy mazmunda valyuta operatsiyalari nafaqat balansda aks etuvchi moddiy va moliyaviy resurslarni, balki bankning intellektual kapitali, texnologik infratuzilmasi va xalqaro xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Nazariy jihatdan qaralganda, valyuta operatsiyalarida yuzaga keladigan risklar — bu kurs tebranishlari, qaytarilmagan tashqi qarzlarni yoki moliyaviy bozor sharoitidagi salbiy omillar ta‘sirida operatsiyalarning real qiymati pasayishini anglatadi. Shu bois, valyuta operatsiyalaridan samarali foydalanish deganda mavjud resurslardan eng yuqori daromad olish, kurs risklarini maqbul darajada boshqarish va likvidlikni ta‘minlash orqali bankning umumiy moliyaviy samaradorligini oshirish tushuniladi.

Valyuta operatsiyalari — bu tijorat bankining tashqi iqtisodiy faoliyatini ta‘minlovchi, moliyaviy resurslar va iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi asosiy tarkibiy qism bo‘lib, ular bankning daromad keltiruvchi va operatsion faoliyatini amalga oshirishda muhim vositalar majmuasini tashkil etadi. Iqtisodiy mazmunda valyuta operatsiyalari nafaqat balansda aks etuvchi moddiy va moliyaviy resurslarni, balki bankning intellektual kapitali, texnologik infratuzilmasi va xalqaro xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Nazariy jihatdan qaralganda, valyuta operatsiyalarida yuzaga keladigan risklar — bu kurs tebranishlari, qaytarilmagan tashqi qarzlarni yoki moliyaviy bozor sharoitidagi salbiy omillar ta‘sirida operatsiyalarning real qiymati pasayishini anglatadi. Shu bois, valyuta operatsiyalaridan samarali foydalanish deganda mavjud resurslardan eng yuqori daromad olish, kurs risklarini maqbul darajada boshqarish va likvidlikni ta‘minlash orqali bankning umumiy moliyaviy samaradorligini oshirish tushuniladi.

Valyuta hisob operatsiyalarini tekshirishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

-valyuta hisob raqamlarining to‘g‘ri ochilganligiga;

-chet el valyutasida amalga oshirilgan operatsiyalarning o'z vaqtida va to'g'ri bajarilganligiga;

-chet el valyutasidagi yuridik va jismoniy shaxslarning hisobvaraqlari bo'yicha buxgalteriya hisobining to'g'ri olib borilishi;

-eksport va import shartnomalarining hisobga olinish ahvoli va ular bo'yicha yig'ma jildlarning yuritilishi ahvoli;

-eksport va import operatsiyalari bo'yicha debitor va kreditor qarzlarning paydo bo'lish sabablari va ular bo'yicha ko'rilgan choralarga;

-chet el valyutasida amalga oshirilgan operatsiyalarning o'z vaqtida va to'g'ri bajarilishiga;

Bugungi kunda global moliya bozoridagi o'zgarishlar, xalqaro hisob-kitoblarning ko'lamining kengayishi hamda raqamli bank xizmatlarining jadal rivojlanishi valyuta operatsiyalarini nazorat qilish metodologiyasini chuqur tahlil qilish va uni milliy bank tizimi sharoitiga moslashtirishni talab etmoqda. Shu bois, valyuta operatsiyalarining xususiyatlari, risk omillari va ularning oqibatlarini ilmiy asosda o'rganish, shuningdek, ularni hisobga olish va auditdan o'tkazish tartibini takomillashtirish bo'yicha yondashuvlarni ishlab chiqish O'zbekiston bank sektorining barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari tarkibi yildan-yilga murakkablashib bormoqda. Tashqi savdo shartnomalari, xalqaro pul o'tkazmalari, investitsiya operatsiyalari va boshqa valyuta hisob-kitoblari hajmining ortishi bilan bir qatorda, ularning noto'g'ri aks ettirilishi yoki auditdagi kamchiliklar xavfi ham kuchaymoqda.

Tijorat banklari valyuta operatsiyalarining asosiy toifalari

Toifa	Tavsif	Ilmiy manbalar asosida izoh
Eksport-import operatsiyalari	Tashqi savdo bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish, akkreditiv va inkasso shakllarida xizmat ko'rsatish.	Mishkin (2021) ta'kidlaganidek, xalqaro hisob-kitoblar bank likvidligini ta'minlash va valyuta risklarini boshqarishda muhim vositadir.
Valyuta kreditlari	Yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valyutasida beriladigan kreditlar.	Rose & Hudgins (2013) fikricha, valyuta kreditlari yuqori daromadli bo'lsa-da, kurs tebranishlari sababli risk darajasi yuqori hisoblanadi.
Valyuta depozitlari	Mijozlarning xorijiy valyutadagi mablag'larini jalb qilish va ular bo'yicha foiz to'lash.	Hilton (2016) ta'rifiga ko'ra, valyuta depozitlari bank resurs bazasining muhim qismini tashkil qiladi va likvidlikni oshiradi.

Valyuta savdo operatsiyalari (Forex)	Banklarning xalqaro valyuta bozorida valyutalarni sotib olish va sotishi.	Samuelson (2019) valyuta bozoridagi savdo operatsiyalarini bankning daromad manbai va risk boshqaruvi mexanizmi sifatida baholaydi.
Qayta baholash (revaluation) operatsiyalari	Valyuta kursining o'zgarishi natijasida bank balansida aktiv va majburiyatlarni qayta hisoblash.	Mahalliy olim I. Jurayev (2021) fikricha, qayta baholash xarajatlari bank moliyaviy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.
Xalqaro to'lov tizimlari va hisob-kitoblar	SWIFT, Western Union va boshqa tizimlar orqali transchegaraviy to'lovlarni amalga oshirish.	Abdullayev X. (2020) tadqiqotlarida xalqaro to'lov tizimlari bank xizmatlari sifatini oshirish va mijozlar ishonchini kuchaytirishda hal qiluvchi omil ekanini ta'kidlaydi.

Xulosa va taklif

Tijorat banklarida valyuta operatsiyalarini hisobga olish va ularni audit qilish jarayoni murakkab hamda ko'p bosqichli bo'lib, u nazariy asoslardan tortib amaliy tadqiqotlar va yakuniy xulosalargacha uzviy metodologiyani tashkil etadi. Bu jarayon bank faoliyatining shaffofligi, moliyaviy barqarorligi hamda xalqaro standartlarga mosligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Birinchi navbatda, nazariy asoslar alohida o'rin tutadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS), Bazel III talablari, Markaziy bank normativlari va xalqaro amaliyot valyuta operatsiyalarining hisobini yuritish va auditini tashkil etishda mustahkam huquqiy hamda metodologik poydevor yaratadi.

Banklarda valyuta operatsiyalari auditi samarali faoliyat yuritish va xatarlarni boshqarishning muhim qismi hisoblanadi. Ushbu tezisda banklarda valyuta operatsiyalari auditi jarayonini takomillashtirish uchun xalqaro standartlar va zamonaviy texnologik yondashuvlarni joriy etishning ahamiyati ko'rsatib o'tildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xalqaro standartlardan foydalanish banklarning valyuta operatsiyalarida xatarlarni kamaytirish va operatsiyalarni shaffof amalga oshirish uchun zaruriy omil bo'lib, audit sifatini oshirishda katta imkoniyat yaratadi. Biroq, milliy qonunchilik talablari va mavjud amaliyot xalqaro talablardan ba'zi jihatlarda orqada qolayotgani aniqlangan. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish va xorijiy tajribadan kengroq foydalanish talab etiladi. Shuningdek, audit jarayonida sun'iy intellekt va blokcheyn kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish xatolarni aniqlash va tezkorlikni oshirish imkoniyatini beradi.

Tavsiyalar. ALM va RBAM modellarini to‘liq joriy etish. Valyuta aktivlarini risk va likvidlik darajalari bo‘yicha chuqur tahlil qilish bank balansida yuqori konsentratsiyaga ega bo‘lgan qisqa muddatli yoki nolikvid operatsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Ularni diversifikatsiya qilish orqali xalqaro hisob-kitoblar va kreditlash jarayonida samaradorlikni oshirish mumkin. Byudjetlashtirish va KPI tizimlarini integratsiya qilish. ROA, ROE, NIM hamda valyuta operatsiyalari aylanish tezligi kabi asosiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini muntazam nazorat qilish va ularni byudjetlashtirish tizimi bilan uyg‘unlashtirish zarur. Bu bankning valyuta resurslaridan foydalanish samaradorligini kompleks baholash hamda rahbarlar va ijrochilar faoliyatini aniq natijalar bilan bog‘lash imkonini beradi. Valyuta operatsiyalarini boshqarishda raqamlashtirishni kuchaytirish. Moliyaviy monitoringni, xalqaro hisob-kitoblar jarayonini va valyuta aktivlari tarkibini tahlil qilishni raqamlashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. International Financial Reporting Standards (IFRS). "IFRS Standards and their Applications in International Audits." IFRS Foundation, 2023.
2. Basel Committee on Banking Supervision. "Basel II and Basel III: International Standards on Banking Regulation." Bank for International Settlements, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. "Valyuta operatsiyalarining tartibga solish va nazorat qilish to‘g‘risida qonunchilik hujjatlari." Tashkent, 2022.
4. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF). "Valyuta operatsiyalari auditi va xatarlarni boshqarish bo‘yicha qo‘llanma." IMF, 2022
5. Buxgalteriya hisobi: Darslik / A.A. Karimov, J.E. Kurbanbayev, S.A. Jumanazarov; — T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. 624 b.
6. Karaliyev T.M., Qurbonov R.B., Rustamov M.S. Banklarda buxgalteriya hisobi (Matn|: o‘quv qo‘llanma / T.M. Karaliyev, R.B. Qurbonov, M.S. Rustamov. - Toshkent: «ZEBO PRINT», 2021. - 344 b.
7. Z.A.Umarov. Banklarda buxgalteriya hisobi (darslik). --T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», nashriyoti 2021, 612 b.
8. Bank for International Settlements. (2021). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Available at: <https://www.bis.org> [Accessed 15 Mar. 2025].